

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ТА УКРАЇНО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ (60-ТІ РР. ХІХ ст.)

У статті аналізуються погляди М.П. Драгоманова на польсько-українські та російсько-польські відносини. Характеризуються причини виникнення непорозумінь у цих відносинах та шляхи їх вирішення, запропоновані українським мислителем.

В статтє анализируются взгляды М.П. Драгоманова на польско-украинские и российско-польские отношения. Дается характеристика причинам возникновения в этих отношениях и пути их решения, которые предлагал украинский мыслитель.

Питання україно-польських та україно-російських стосунків в теоретичній спадщині М.П. Драгоманова вивчалось в історіографії досить побіжно. В монографічних дослідженнях та розвідках увага приділялась головним чином літературно-критичним, публіцистичним та світоглядним аспектом діяльності українського вченого. Певною мірою, національні концепції М.П. Драгоманова, висвітлював відомий український історик І. Лисяк-Рудницький. В останні роки з'явилося цікаве дослідження А. Круглашова про суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова як політика.

Тим часом розуміння М.П. Драгомановим специфіки та справжньої сутності українсько-польських та україно-російських взаємин у ХІХ ст. є ще однією цікавою сторінкою теоретичної спадщини видатного українського мислителя, який найбільше спричинився до формування модерної української національно-визвольної ідеї.

Видатну роль в ідеологічних битвах другої половини ХІХ ст. відігравали політичні ідеї відомого українського історика, мислителя, політичного діяча Михайла Драгоманова, одного з чільних діячів національно-визвольного руху 60 – 90-х рр. ХІХ ст. Він брав участь у відкритті недільних шкіл у 60-ті рр. ХІХ ст., був учасником Київської студентської громади 60-х рр. та Київської Старої Громади 70-х рр. ХІХ ст. Згодом, в еміграції створив перший безцензурний друкований орган української політичної думки «Громада». Це видання розповсюджувалося не лише в Україні, а й у Росії, Австрії, Німеччині, Швейцарії, Польщі, Болгарії та інших країнах.

Саме М. Драгоманов зумів закумуляувати найважливіші на той час теорії національних рухів народів Східної та Центральної Європи, зокрема й українського, виробив найоптимальнішу концепцію щодо майбутності їхнього співжиття, яка могла б зберегти багатогранний досвід їхньої історії й традицій та принести кожному народові – великому й малому – розквіт. М. Драгоманов, як він сам зазначав, поклав в основу своєї національної теорії гасло: «Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм у ґрунті та формах» [1].

Проте, видатного вченого найбільше турбувала доля українського народу, який опинився в лещатах не тільки соціального та політичного, а й національного гноблення. Зі сходу на нього тиснула Російська імперія – із заходу – Австро-Угорщина, а також польське шляхетство, що намагалося зберегти свою панівну владу над ним і після ліквідації Польської держави.

Наукові погляди М. Драгоманова справляли величезний вплив як на український, так і на російський і польський визвольні рухи, що виробляли свої політичні програми з національного питання. Не випадково згодом М. Грушевський писав, що Драгоманову судилося вивести українську політичну думку «з манівців провінціалізму й опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху й змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення»[2].

Визначаючи для України шляхи цивілізаційного розвитку, М. Драгоманов виходив із тих політичних, культурних та інших труднощів, які мав подолати український рух в другій половині XIX ст. Серед них важливе місце посідали проблеми взаємовідносин між українцями, поляками і росіянами та як ці проблеми відображалися у політичних програмах визвольних організацій трьох народів.

То був час, коли після Французької революції кінця XVIII ст. на європейському континенті зароджувалась і успішно утверджувалась націоналістична ідеологія, коли вона стала новим політичним викликом монархічно-бюрократичній системі управління, висувала нові варіанти співжиття народів і фактично змінювала «обличчя світу й людського суспільства», а «націоналізм став всесвітньо-історичним явищем» [3]. За своїм геополітичним розташуванням і за історичними обставинами українські землі в XIX ст. опинилися поділеними між Росією та Австро-Угорщиною, яким після розчленування Речі Посполитої дісталися великі частини колишньої Польської держави з українським населенням, але і з польським панством, шляхтою та державницькою польською традицією і культурою.

Польському шляхетству в цих державах вдалося зберегти своє панівне становище і певні привілеї в землеволодінні та в адміністративному управлінні. Український же народ залишився на рівні «плебейського», як називав Драгоманов, недержавного – «мужицького» народу. Його самотність не визнавали ні уряди, ні освічені кола «старих» націй, що зберігали свою державницьку традицію і мали свою міцну національну еліту. Поляки, уже в складі нових імперій, розпочали боротьбу за своє державницьке життя і намагались використати для цього, як ми бачили, і недержавні народи – білорусів, українців, латишів, литовців, які були зведені до стану селянського землеробського населення.

Імперські уряди, щоб утримати своє володарювання над поневоленими народами, проводили різну національну політику на придбаних територіях. В Австро-Угорщині уряд протиставляв «недержавні» народи – в т. ч. й українців – панівним «державницьким» націям – полякам та угорцям, йдучи їм на певні поступки. Російське ж самодержавство проводило відверту русифікаторську політику, намагаючись повністю денационалізувати «недержавні народи» і злити їх із великоруським населенням. Але в обох цих державах нечисленна українська інтелігенція, як і освічені кола інших «недержавних» народів, зазнавала політичних дискримінацій, принижень і обмежень у культурному й політичному житті.

Невизнання українського етносу було властиве не лише російському урядові, але навіть і російським ліберальним та демократичним діячам, які також вважали українців несамотійною нацією, а частиною великоруського етносу. Про це свідчить, наприклад, наукове дослідження прихильного до українства відомого російського публіциста і дослідника А. Пипіна. Він присвятив українській культурі цілий том «Истории этнографии», у якому віддавав належне діячам української освіченої верстви, котра, влившись у російське суспільство, була могутнім каталізатором становлення російського письменства і науки. І все ж вважав «малорусскую народность» – російською «в своїй найглибшій основі» [4].

Видатний український історик і мислитель М. Драгоманов одним із перших у європейській суспільно-політичній думці порушував питання про роль «плебейських», «мужицьких» націй у визвольній боротьбі, про їхнє право на політичну самоорганізацію. Він вважав їх найважливішим резервом визвольного руху за прогресивний розвиток європейського суспільства, яке має забезпечити багатомірність і різноманітність у розвитку цивілізаційних культур усіх народів Європи.

Відповідно основна увага М. Драгоманова була прикута до багатонаціональної Російської імперії, де відбувались найгостріші політичні й національні конфлікти, у тому числі пов'язані із польським визвольним рухом за відновлення Польської

національної держави. Передусім М. Драгоманов звернув увагу на тих російських революціонерів, які, стверджуючи свою «великорусскую исключительность», говорили тільки від імені «русского народа», натомість щоб говорити від імені «народів Росії» [5]. Тим самим, зазначав він, російські політичні діячі засвідчили, що вони ігнорують інтереси половини населення Російської імперії, яке складалося з багатьох національностей.

М. Драгоманов відзначав також подібне ставлення до «недержавних» народів з боку польських патріотичних діячів, які претендували на захоплені ще в XIV ст. землі Білорусії та України. Тут ними було знищено національну аристократію, національну освіту й науку, ці землі були перетворені на глухі «польські провінції». І тепер польське шляхетство вважало їх своїми – польськими – й намагалося відторгнути їх від російської держави як свою власність.

Проблемі українсько-польських відносин М. Драгоманов присвятив чимало своїх праць, серед яких найґрунтовнішою є його політично-наукова розвідка «Историческая Польша и великорусская демократия», яка вперше побачила світ 1881 р. в емігрантському виданні «Вольное слово» в Женеві. Для того часу ця праця, як і інші політичні та публіцистичні твори М. Драгоманова, мала важливе значення у формуванні новітньої визвольної концепції як для українського, так і для російського та польського визвольних рухів. Про це свідчила думка групи відомих українських та російських революційних діячів, котрі у своєму привітанні на тридцятилітній ювілей творчої діяльності М. Драгоманова, що широко відзначався народним вічем у Львові 1895 р., писали, «що саме він як політичний мислитель того часу найбільше сприяв «введенню російської революційної інтелігенції з того ідейного хаосу, в якому вона перебувала...». «Свідомо чи несвідомо, охоче чи затикаючи вуха, російські революціонери майже всією своєю масою ідуть тим шляхом, який Драгоманов передбачив і не переставав вказувати...» [6].

Видатний український учений передусім визначив особливості революційних програм представників польських і російських демократичних сил в XIX ст. Найголовніша їхня риса полягала в тому, що на перший план вони висували власні вузько національні інтереси. Польська сторона головним завданням ставила «питання національно-політичні», тобто, відновлення польської імперської держави – Речі Посполитої. Російські ж прогресивні діячі від самого початку XIX ст., до яких належали, зокрема, декабристи, висували в основному «питання політично-соціальні», але при цьому виявили себе також «досить упертими державницькими унітаристами» [7]. Багато з цих діячів стояли за цілісність Російської імперії, виступаючи проти повернення Польщі забраних у неї земель.

З цього приводу М. Драгоманов зауважив, що і польські борці за відродження своєї держави в старих «історичних» межах, і декабристи мали «невиразне уявлення» про інші народи, в тому числі про Литву, Білорусь та Україну. Вони виходили в своїх переговорах «не від «народних», а від «історичних» прав» [8]. Російська історична школа, наприклад, розглядала ці національності як такі, що мають належати Росії за династичною спадщиною чи за правом сили меча. Такий підхід революційних діячів до національного питання, твердить М. Драгоманов, і був головною причиною того, що обидва антицаристські табори – і декабристи, і польські таємні організації – не змогли дійти згоди в єднанні своїх сил під час збройного виступу проти самодержавства. Отже, із сумом резюмував М. Драгоманов, повстання декабристів в Україні «обійшлося без усякої підтримки поляків, а згодом під час польського повстання 1830 – 1831 рр. не відбулось ніякого російського руху» на підтримку польських повстанців [9].

Вчений вважав, що головною причиною цього була нездатність збагнути «й думки про самостійні відмінності й права цих провінцій і перед Великоросією, як і перед Польщею». Більше того, сам імператор Микола I доклав неабияких зусиль, аби знищити навіть у назвах губерній західного регіону своєї імперії національні назви –

Литовська й Білоруська губернії були перейменовані у Віленську й Вітебську; Слобідсько-Українська – в Харківську. Знищено було і назву «Малоросійське генерал-губернаторство» – натомість було створено Чернігівську та Полтавську губернії.

До цієї справи долучився російський історик та високий урядовець – міністр освіти Н.Г. Устрялов, який вдався до перейменування історичних місць часів Литовського князівства тощо [10]. Нищення історичних назв і згадок про національні історії народів цього краю стало в один ряд з політикою асиміляції і зросійщення цих народів та небажанням відкривати для них університети. Через те тільки після відкриття у Харкові і в Києві університетів, які були єдиними вищими навчальними закладами на всіх обширах Наддніпрянщини, почалось національне відродження не лише в українців.

Українське відродження викликало велике занепокоєння і в польсько-шляхетському і в російському середовищі. Адже воно свідчило, як відзначав М. Драгоманов, про реальне існування «цільної української національності від верхньої Тиси в Угорщині до Кубані в Росії, що існувала, незважаючи на кордони Росії і Польщі до 1772 р., котра існувала, незважаючи на наступні кордони Австрії та Росії...». І, що важливо, українська національність, наголошував М. Драгоманов, виявилась «надто великою, щоби утворення її відмінностей від великоросійської можна було по-старому пояснити польським впливом», який зіпсував, нібито, «чисту російську народність, що збереглась під пануванням московських князів...», (бо наприклад, в Угорщині чи на Буковині не було польської влади). До того ж, і в українській народній творчості протягом тривалого історичного часу відбилася ненависть українців до польської держави і до гніту магнатсько-шляхетського панства, і це не знаходило пояснення «московською інтригою» [11].

Тому з боку, як російської влади та вчених, так і польської офіційної науки повинне було прийти визнання української народності як осібної. І водночас мала б з'явитись і нова практична політика щодо неї, яка б враховувала своєрідну історичну традицію й культуру такого великого і самобутнього народу, як український. Цей висновок українського вченого і мислителя випливав із фактичного матеріалу та наявності древніх територій розселення українців. Проте, стверджував він, визнавати осібність українського народу не бажали ні одні, ні другі. Російські владці звикли, що вони володіють землями Лівобережної України і Києвом – «цим всеросійським Римом», а польські панівні верстви не тільки не хотіли визнавати свої «історичні провінції» належними не їм, а народові українському, а ще й претендували на ті українські землі, які за поділами Польщі відійшли до Російської імперії.

Отже, погляди польської аристократії і великоруських панівних верств на українські території, як і на інші землі в західному регіоні імперії по суті були однотипними: ці землі, на їхній погляд, не повинні належати народам, які споконвіку на них жили і творили власний соціум. Не визнаючи самобутності цих народів, вищі верстви як польського, так і російського суспільств рішуче боролися проти пробудження в історичних регіонах національних рухів і національної свідомості.

Аналогічний погляд, підкреслював М. Драгоманов, був характерний також і для представників російських і польських демократичних організацій. При цьому він осібно виділяв позицію деяких російських демократів, зокрема О. Герцена та його прихильників, зазначаючи, що останній мав «чутливий до реальних особливостей політичних явищ розум» і вмів правильно визначати правдиву ситуацію і «фальшивість прагнень польських «історичних» патріотів усіх відтінків...» [12]. Критичність підходу великого російського демократа «до польських історичних прагнень» визначалась, на думку М. Драгоманова, його аналітичним розумом і йшла всупереч його великоруському патріотизмові. Адже О. Герцен був одним із теоретиків нового напрямку в соціалістичних ученнях – так званого «общинного соціалізму». Ідеалізуючи великоруську сільську патріархальну общину, він вбачав у ній майбутній зародок

соціалізму, який приведе людство до змін в історії суспільства. Але цієї теорії О. Герцена М. Драгоманов не поділяв, називаючи її проявом «великоруського патріотизму».

Відродження національної свідомості українського народу, яке інтенсивно розпочалось від 30-х рр. XIX ст. як у Подніпров'ї, так і в Галичині, зобов'язує, вважав Драгоманов, і московських, і польських ідеологів на практиці визнати «нові українські ідеї». А для цього необхідно вивчати історію, і культуру українського народу, межі його етнографічного розселення. Незнання проблеми призводить до того, що великоруські освічені кола прихильно ставляться до прагнень поляків відновити панування на українських землях і «готові визнати за Польщею усе, що не було великоруським, виключаючи, звісно, ті краї, до володіння якими надто вже звикла російська держава, а саме, Лівобережну Україну, яку єдину звикли називати Малоросією, та Новоросію, про яку ніхто вже й не знав, що вона була заселена іще до Катерини II і називалась «Вольностями Війська (або Товариства) Запорозького» [13].

До речі, М. Драгоманов зауважував, що навіть О. Герцен та інші російські демократи не дуже були знайомі з етнографією та історією західних губерній Російської імперії. Тому, щиро співчуваючи боротьбі поляків за відновлення своєї держави, були готові щедро віддавати їм ті землі, які не належали Росії. Крім того, О. Герцен і його прихильники вважали, що Польщі, зрештою, як слов'янській країні, не варто відділятися від Росії, де збереглась селянська община, котра має в майбутньому врятувати людство. На думку російського демократа, Польщі через це ліпше залишитись у федеративному союзі з Росією, а тому вона мусить позбутись, як і великороси, імперської звички вирішувати долю інших народів.

Концепція ж О. Герцена, щоб Польща і Росія «рука в руку» ішли «однією дорогою до нового соціального життя» (тобто – до соціалізму через селянську общину), у М. Драгоманова також викликала заперечення: він називав це сумішшю «великоросійського месіанізму» і «незнання деталей історії та становища невеликоруських народів і залишки звички розпоряджатись за інших їхньою долею» [14].

Така обставина могла призвести в майбутньому, стверджував М. Драгоманов, до ряду помилок. Подібна думка стосувалась і позиції польських теоретиків, які мали свою «національно-месіанську релігію», що була насичена ще більшим містицизмом [15], і побутувала як серед «білих», так і серед «червоних» польських патріотичних сил.

Тому їхнє звертання до місцевого населення як до власної опори в боротьбі за відродження Польської держави, котра віками гнітила їх, викликала у М. Драгоманова просто обурення. Адже, починаючи від XVI ст., особливо від Люблінської унії, український народ виявляв до Польської держави «недвозначну відразу» за реалії жакливого кріпосництва, яке насаджувало в Україні польське панство. Через те не можна було сподіватися, що український народ піде «за польським прапором, навіть коли б з-під нього обіцяно було ріки ситові і береги кисільні» [16]. Польським намірам не міг сприяти і литовський народ, упевнений М. Драгоманов, адже він був також національно і політично гноблений польським панством, хоча, які поляки, сповідував католицьку віру. Про це свідчать події польського повстання 1831 р., коли литовці не підтримали повсталих і «навіть пробували різати польських панів», як це робили згодом 1846 р. навіть польські селяни в Західній Галичині [17], – так пояснював М. Драгоманов польські невдачі у пошуках для себе допомоги в часи повстань.

Водночас український учений він був глибоко переконаний, що Польща зможе відродитись тільки революційним шляхом за підтримки усіх народів, яких вона колись підпорядкувала, зокрема, українського, білоруського і литовського. Але тоді це не буде тільки повстанням польським, як і відроджена у такий спосіб держава не могла бути лише польською. Вона стане тоді державою усіх цих народів. Інакше цим народам не

має резону проливати свою кров за визволення тільки польської території. І українці західної частини України також не проливали б свою кров тільки за визволення і автономію частини свого народу, що живе на заході, а іншу частину, що живе на сході, залишили б у неволі. Тобто, українське повстання могло відбутися за утвердження не Польщі, а саме української державності на всій території, заселеній українцями, як те зробили б інші народи регіону, піднявшись на повстання разом з поляками проти російсько-імперського гноблення. Звичайно ж, ці народи ніколи не дозволили б встановити над собою зверхності поляків, якби останні спробували це зробити.

При цьому М. Драгоманов зазначав, що піднявшись на боротьбу за своє визволення українці не мали б інтересу «ділитися пополам», коли б одна частина українських земель залишилася під російською владою, а друга – під польською. Безумовно, все українське населення заявило б про свій протест із зброєю в руках і не допустило б розколу національної території по Дніпру. Для вченого таке рішення українців було б логічним і закономірним. Адже без «поголовного повстання не тільки поляків, але і всіх націй «забраних країв», неможливо було звільнити від кігтів Російської імперії навіть Конгресову Польщу», – твердить учений. Далі він з прикриттю зазначає, що, на жаль, цю обставину зрозуміли далеко не всі поляки. Адже для перемоги їм потрібно було перетягти на свій бік усе населення непольських територій, «вивчити їхні інтереси, злитись із ними мовою і працею, без чого неможливо здобути їхнього довір'я, а потім і піднімати це населення за його, а не за польські інтереси». Але тоді це повстання, звичайно ж, не буде польським, а буде повстанням багатьох народів, які не захочуть відновлення «старої Польщі», а захочуть встановити федерацію поляків, українців, литовців, латишів, білорусів і навіть росіян. Ось чому М. Драгоманов вважав, що саме широка федерація найліпше вирішить національні проблеми східноєвропейських народів, саме вона співзвучна ідеям визвольної боротьби революційного часу [18]. Принципи широкої демократичної федерації, а не «якобінський централізм», найбільше відповідали, на думку М. Драгоманова, потребам прогресивного суспільного розвитку.

М. Драгоманов з великою прихильністю ставився до тих польських учасників визвольного руху, які розуміли, що без втягнення у боротьбу поляків місцевого населення вільна Польща неможлива. Це була група польських студентів кінця 50 – початку 60-х рр. XIX ст., очолювана В. Антоновичем, Р. Рильським та іншими, котрих польські діячі презирливо прозвали «перевертнями» за відверті заяви про свій відхід від польсько-шляхетського «історичного» патріотизму, щоб не відчувати себе колонізаторами і плантаторами, котрі користуються чужою працею і «закривають дорогу до розвитку народу, в хату якого залізли непрошеними», як писав тоді В. Антонович. Дехто з польських радикалів стали авторами відомих у народі польських відозв «Золотих грамот», багато з них загинули за відродження Польщі, – зі співчуттям пише М. Драгоманов. Але головне, вони загинули, «не заронивши у селян, які їх убивали й арештовували, ні зернини думки, котра могла із часом лягти в основу нової спроби до боротьби за свободу краю і блага народу! Селяни-українці били їх як представників гніту соціального і національного, зосередженого для них в одному слові – «Польща» [19].

Глибоко проаналізувавши українсько-польські взаємини в другій чверті XIX ст. М. Драгоманов прийшов до висновку – польське повстання на теренах України і навіть приєднання до нього певної групи російських співчуваючих – «мало фатальні наслідки і для «польської справи», і для ліберального та демократичного руху в Росії взагалі». Коли б це повстання відбувалось тільки на території етнографічної Польщі, його могли підтримати і демократичні, і ліберальні кола в багатьох регіонах Росії. М. Драгоманов був певний, що цей хід подій змусив би Петербург надати Царству Польському конституцію, і виник би сприятливий прецедент для інших народів домагатися конституції для себе. Але зазіхання польських повстанців на непольські території і

народи настроїло ці народи проти поляків. Саме тому повстання 1863 р. за «історичну Польщу і зазнало поразки», – робить висновок учений.

У той же час М. Драгоманов висловлював упевненість у тому, що всі польські повстання були «уповні законними», як законними були вимоги незалежної Польщі, але тільки в межах етнографічної Польщі [20].

Необхідно відзначити, що М. Драгоманов з прихильністю ставився до польського народу, який, на його думку, є більш національно свідомий і одностайний у своїй боротьбі за незалежність, ніж український. З цього приводу він писав: «У Польщі відрубність національна й право на автономію чується не в учених кабінетах, а всюди в життю і маніфестується всякими способами серед польських мужиків, як і серед панів і літераторів. На Україні не так. Навіть заборона 1863 р., що перешкоджала, наприклад Костомарову, друкувати в Росії українською мовою Біблію та популярно-педагогічні книжки, не забороняла йому друкувати по-українському Богдана Хмельницького, Мазепу й інше. Чого ж він писав їх по-московському?» Те ж стосується і Т. Шевченка, котрий свій «Щоденник» писав російською мовою, та інших відомих українських авторів. З цього приводу М. Драгоманов робить висновок, що українські інтелігенти «не так почувають свою відрубність від москалів, як, напр., поляки» [21]. Тобто, історик із сумом змушений визначити, що українська провідна верства – інтелігенція менш згуртована і стійка, й національна свідомість у неї значно слабша, аніж у поляків. Проте, це слушне спостереження вченого має своє історичне пояснення, – хоча б тривалістю в кілька століть зросійщення української еліти. Тож у контексті цих висновків М. Драгоманов ніби закликав українців бути більш згуртованими у справі відродження самосвідомості свого народу й твердіше відстоювати власну національну ідентичність у своїх душах.

За драгоманівською концепцією вільної федерації східноєвропейських народів впливає, що польський «історичний патріотизм» та ідея відродження старофеодальної шляхетської Польщі повинні розчинитися і зникнути у всенародному повстанні багатьох народів східноєвропейського континенту. Саме тоді і восторжествує ідеальна форма міжнаціонального єднання, взаєморозуміння і взаємоповаги у великому демократичному союзі. Учений висловив навіть жаль відносно позиції О. Герцена, якого він ставив найвище серед російських політичних діячів у розумінні сутності польського «історичного патріотизму». Він шкодував, що О. Герцен «не виявив належної настійливості перед претензіями «історичного польського» патріотизму, а потім у «гарячу хвилину зробив йому ще більше поступок» [22]. Причину такої позиції російського демократа М. Драгоманов вбачав у відсутності реальних історичних знань про західні території, на які претендували польські патріоти. Разом з тим, український вчений високо цінував увагу О. Герцена до поглядів і концепцій українських суспільно-політичних діячів, зокрема М. Костомарова.

М. Драгоманов особливо наголошує на тому, що О. Герцен виявив повну прихильність і розуміння до таких слів знаменитого українського історика М. Костомарова: «Нехай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом». Видатний російський демократ підтримав таку позицію М. Костомарова. В публіцистичних статтях О. Герцен засуджував наміри польських революціонерів нав'язати українцям своє шляхетське місіонерство, яке вело до нового поневолення України. Нагадаймо ці висловлювання: «Що ж це буде за крок до їхнього визволення, коли, знімаючи московські кайдани, їм скажуть, що вони мусять належати Польщі? – резонно запитує О. Герцен. – Розв'яжуть їм руки, розв'яжуть їм язика, хай мова їхня буде зовсім вільною, і тоді вони скажуть своє слово...». «І тоді всі народи, в тому числі й українці, виберуть, з ким їм бути: з Росією, Польщею чи стати незалежними». «У нас не може бути й мови про те, кому має належати та чи інша частина населеної землі...» [23], – в унісон із М. Костомаровим писав О. Герцен. Практично сама федеративна концепція російського демократа, на нашу думку,

повністю повторювала федеративну теорію М. Костомарова і Кирило-Мефодіївського товариства, яка ще в 40-х рр. захопила серця й уми багатьох слов'янських учених і просвітителів.

Під час повстання 1863 р. лідери польського визвольного руху, як відомо, підготували ряд програм дій щодо непольських територій і непольського їх населення. Головна мета документів полягала в тому, щоб за допомогою загального повстання цих народів відродити польську державу. З цього приводу М. Драгоманов наголошував, що польські революціонери вважали, що їхні «східні сусіди» – українці – повинні були повстати проти «Москви» тому, що це було потрібно для Польщі, і через те поляки не можуть від них відмовитись, а вже потім, відновивши Польщу, сусіди ті мали дістати «свободу розпоряджатись собою» [24]. Але, як іронічно зауважував М. Драгоманов, «розпоряджатись собою» ці народи зможуть, «якщо тільки поляки їм це дозволять». Польські заяві з цього приводу твердили: «...для нас немає Польщі розділеної, для нас Польща єдина, та, котра складається в єднанні Польщі, Литви і русинів» [25]. І Драгоманов небезпідставно запитував: «Чому ж тоді це буде Польща й чому тут говориться про три народи, коли в одній Литві 1569 – 1772 рр. було їх три: литовці, латиші і білоруси?» [26].

Український історик і теоретик нової концепції облаштування політичного устрою народів М. Драгоманов називав позицію польських діячів визвольного руху наївною і позначеною суперечливим суб'єктивізмом. З одного боку, вони заявляють про визнання самостійності «Литви і Руси», а з іншого – стверджували, що прагнуть «до відновлення Польщі в попередніх кордонах». Адже «вимагати у нас визнання розділень і відречень від сили, яка надає справі нашої свободи союз трьох, в одне ціле з'єднаних народів», – значить вимагати визнання поділів і т. п. [27].

Централістично-унітарний характер мала і знаменита прокламація повстанців від 22 січня 1863 р. та інші відозви, які видавав польський повстанський Центральний комітет. Із їх змісту вже зникла згадка про три народи. Тепер у цих документах говорилося про один народ Польщі, про «синів Польщі», які ділили в минулому з поляками «спільне щастя і нещастя». І навіть знамениті своєю радикальністю «Золоті грамоти», котрі поширювались у межах Київщини повстанцями серед українських селян, називались так: «К селяському люду».

Аналогічна ситуація спостерігалась і на землях Білорусії, де відозви поляків були звернені не до білорусів, а до «мужиків землі польської». Тобто, українських і білоруських селян польські лідери трактували як звичайних підданих мужиків-поляків.

Проте, польські повстанці, як аналізував далі М. Драгоманов їхню поведінку, все ж були змушені наприкінці невдалого повстання давати обіцянки й іншим народам, зокрема, це стосувалося питання «широкого розвитку їхньої народності і мови». Але вже то було запізніле прозріння. Повстанці зазнали нищівного розгрому, проливши багато «благородної крові» [28], – писав учений.

Така ж логіка характерна для аналізу М. Драгомановим аграрної програми польських повстанців 1863 р., (вона була відображена в документах і відозвах повстанських організацій). Він стверджував, що під час повстання поляків українські селяни «явно готувались покористуватись польським (в Україні безперечно панським) повстанням, щоби розпочати жакерію, про що кричала преса в Росії і за кордоном» [29].

У польських програмних документах у питанні щодо землі селян йшлося про те, що поляки визнають за селянами право на ту землю, яка їм уже належала. Проте ця земля мала бути ними викуплена. Власне, М. Драгоманов нагадував – подібна програма була проголошена урядовим маніфестом від 19 лютого 1861 р. Польські ж революціонери додали до цих обіцянок тільки пункти про «так зване «припинення обов'язкових відносин селян і поміщиків і обов'язковий викуп» і «другий викуп за наділи, прийнятий прямо на державний бюджет...» [30]. Тож виходило, що селяни і

батраки, які не мали своїх земельних наділів, їх могли одержати лише у разі вступу до загонів польських повстанців. Така програма заходів керівників польських повстанців стосувалася більшості безземельних селян у Царстві Польським (тут їх налічувалось близько 37 відсотків), а також на українських та інших землях.

Підпорядкованість аграрного питання політичним бажанням польського шляхетства і справді унеможливила широку підтримку польського повстання 1863 р. з боку селянських мас. Бо водночас виникала проблема передачі з боку польських поміщиків земельних наділів селянам. Очевидним тільки залишилося питання володіння наділами, які селяни одержали за інвентарною реформою 1847 р. на Правобережній Україні [31].

Це дало підставу М. Драгоманову для висновку: українські селяни не хотіли вести боротьбу за відновлення старої феодальної Польщі, бо вона «поставала... в образі панщини, котра щоденно допікала» їм. Він висловлював переконання, що українські селяни могли повстати лише тоді, коли б це «було прямим повстанням проти панів» [32]. Подібна ситуація, ясна річ, не влаштувала навіть найпервоніших польських демократів, – слушно переконаний був М. Драгоманов.

Невизначеність в аграрному питанні, стверджував М. Драгоманов, розуміли і О. Герцен та його однодумці. Не випадково російський демократ постійно наголошував: «Немає звільнення без землі» і дуже шкодував, що група російських офіцерів на чолі з українцем А. Потебнею приєдналася до польських повстанців, розуміючи водночас, що їм «наряд чи по дорозі з поляками» [33].

Згодом О. Герцен знову підкреслив помилковість польських ідей, у яких відчував, за словами М. Драгоманова, і свою провину. Адже ці помилки польських повстанців загальмували розвиток визвольного руху і в самій Росії. М. Драгоманов наводив слова О. Герцена про те, що «весь негативний бік справи» був у нього перед очима, але, на жаль він піддався умовлянням і впливові «рухливої» постаті М. Бакуніна і польських діячів, які були впевнені, що услід за поляками піднімуться на боротьбу й інші народи Російської імперії. В самій Росії в 60-х рр. XIX ст. також поширення набули ідеї федеративного влаштування земель і народів, тому певна частина великоруських освічених верств співчувала польському рухові, вбачаючи в ньому ворога своєму «набридливому противникові – уряду».

Проте, російські демократи і ліберали одночасно негативно ставились до «недержавних» народів, які не бажали підтримувати польський рух за польську державу з усіма її давніми колоніями. У цьому ставленні великоруських демократів і лібералів М. Драгоманов вбачав «якобінський централізм» панівної великоруської верстви, яка була вихована саме такою ж централістично-якобінською освітою московсько-петербурзького періоду історії. Власне, на цьому ж ґрунті освіти базувались, на думку М. Драгоманова, і помилки О. Герцена та його однодумців. Адже така наука не знайомила нікого з реальними знаннями історії народів східноєвропейського регіону, зокрема Правобережної України і Галичини. М. Драгоманов рішуче стверджував, що в цих землях «ніякого польського народу немає, а є лише поміщики, і що, навпаки, ці поміщики там майже всі поляки» [34].

Через те боротьба українців – це боротьба проти економічного визиску польськими поміщиками, проти аристократично-бюрократичного чиновництва – за визнання українського народу та інших народів даного регіону самобутнім, історичним, законним. Такий висновок випливав з аналізу політичних явищ, який здійснив М. Драгоманов.

Подібне питання, на думку вченого, гостро постало і в Галичині, де польські панівні верстви противились визнавати русинів галицьких «самостійною нацією». Саме в 60-х рр. XIX ст. боротьба за визнання осібною національністю русинів-українців у Галичині особливо активізувалась. Польські часописи і статті польських авторів у російській пресі відкидали «саме існування української народності», як згодом це

почали робити російські імперські обрусителі, подібно до М. Каткова [35], зазначав далі М. Драгоманов.

У 60-ті рр. в Галичині розгорнулись жорсткі суперечки щодо застосування в українській галицькій пресі нового, більш спрощеного шрифту – «гражданки» – замість складного церковнослов'янського письма. Польська сторона вбачала в новій абетці «сепаратизм» галичан-русинів на користь Росії й почала вимагати, щоб галичани користувалися тільки церковнослов'янськими літерами, а не «московською гражданкою» (котра в Росії була запроваджена Петром I). Причина «абеткової війни» лежала, на думку М. Драгоманова, в намаганнях «перешкодити розвиткові русинів», піднесенню їхньої освіти, культури, літератури, «яка не була б різновидом польської», а, значить, і національної свідомості. Адже після революції 1848 р. австрійська влада у Галичині офіційно визнала українську русинську літературу, мову, традиції тощо.

Проте, панівна у Галицькому краї польська аристократія та її бюрократично-чиновницька каста виступили з рішучим запереченням особності українсько-русинського населення. Вони продовжували експлуатувати стару і відому всім тезу, що Галичина є невід'ємною частиною польських етнічних територій. Водночас галицьких освічених діячів звинуватили в козакофільстві, гайдамацтві, московському панславізмі, що, нібито, приховувало в собі небезпеку і для поляків, і для державного устрою Австрії. М. Драгоманов чітко і ясно вказує на причину таких звинувачень – вони виникли з інстинктів «національного панування» польського панства, що ненавиділо і боялось моральної сили українства, яке народжувалось у нових історичних умовах початку 60-х рр. XIX ст. і виявлялось в утворенні численних українських організацій, груп і гуртків.

Подібні процеси відбувались і в Україні Наддніпрянській, де виникали українські Громади, просвітницькі організації, гуртки, навіть такі, як «хлопомани», куди входили найяскравіші представники студентської польської молоді. Це були згодом відомі лідери українського руху В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський та ін., на яких польські «патріоти» доносили царській владі і проти яких таємна політична комісія при Київському генерал-губернаторі порушила слідство «за комуністичну пропаганду серед селян».

М. Драгоманов стверджував, що войовничий націоналізм підкореної російською владою польської магнатсько-шляхетської еліти, яка з ворожістю ставилась до національного відродження українців і його нового ідейного руху, не сприяв і самій польській ідеї відновлення своєї держави. Саме соціально і патріотично обмежені погляди польських революціонерів були причиною того, що в часи польського повстання 1863 р. і його розгрому в квітні – травні селяни-українці заарештовували польських повстанців «як представників гніту соціального і національного, зосередженого для них в одному слові «Польща!» [36]. А київські громадяни, зустрічаючи на вулицях Києва групи заарештованих селянами повстанців, викрикували зловтішно: «Жарити!» [37].

М. Драгоманов, проаналізувавши трагічні події 1863 р., дійшов незаперечного висновку: перенесення польського повстання з територій етнографічної Польщі й частково Литви на землю Подніпровської України, де поляки були тільки представниками стану гнобителів, принесло «фатальні наслідки і для «польської справи», зокрема, і для ліберально-демократичного руху в Росії взагалі» [38]. Він убачав у вузьконаціоналістичному рухові поляків, як і в націоналістичній ідеології російських теоретиків, велику шкоду для загальнолюдського поступу. Через те помилки й уроки потрібно було вивчати і враховувати наступним діячам визвольних рухів. Тому, на думку українського вченого, не всі національні рухи несуть позитивні наслідки для своїх народів, а тільки ті, які ведуть до автономії, добробуту, утвердження народної самоуправи й просвіти і демократичного правління [39], яке ліквідує

феодалні стосунки й чиновницько-бюрократичні та поліцейські методи керівництва суспільством.

Національні рухи, зокрема їхні демократичні справедливі прагнення, «націоналізм демократичний», який несе волю і народоправство, він протиставляє націоналізмові «воюючому», який завдає шкоди демократичному поступу, особливо, коли він оволодіває масами. Бо шовінізм великих держав заразив «і малі, і ще не державні народності» [40].

Виходячи саме з такої позиції, М. Драгоманов і розглядав ідеологію польського повстання, зокрема ставлення поляків до українських територій і українського населення. Негативне сприйняття українцями цього повстання через обмежену і «войовничу» націоналістичну ідеологію поляків призвело до спаду симпатій і в Росії, і в Європі у справі підтримки їхнього повстання. Громадська думка повернулася проти повстанців, що використав царський уряд (на Київщині, наприклад, влада надала селянам зброю для боротьби з повстанцями). Це стало поворотним пунктом в оцінці польських посягань не тільки щодо непольських територій усїєї західної частини Російської імперії, а й у цілому щодо відродження польської держави. З цього приводу М. Драгоманов цитував слова іноземного свідка тих подій відносно ставлення українських селян до повстання: «Над нами насміхаються, запрошуючи...проливати кров для відродження привілеїв панів» [41].

Негативна реакція українського селянства до польського повстання дискредитувала і позитивне ставлення до нього ліберальних російських і європейських кіл. Це призвело до зменшення сили натиску «російського ліберального руху», який висував демократичні гасла, на противагу самодержавству. Хоча напередодні воно «стало задихатись в утвореній довкола нього опозиційній атмосфері» [42]. А імператор саме тоді дав згоду на скликання фінляндського сейму, натякнувши на можливість закликати суспільство «до участі в державних справах». Про скликання земського собору тоді заговорили і західники і слов'янофіли, і навіть М. Катков – лідер консервативно-самодержавницької імперської ідеології в Росії.

Проте негативне ставлення українського селянства до боротьби Польщі за незалежність і розгром польських повстанців – усе це послабило увесь російський опозиційний рух і ще більше зміцнило самодержавний режим. «Імператорська демократія» зникла. Царизм відновив свої попередні позиції та посилив політику обрусіння суспільно-політичного життя в західних країнах імперії.

Головний висновок М. Драгоманова полягав у негативній оцінці польського повстання 1863 р. як для самої Польщі, так і для українського і російського визвольних рухів. А причиною цього були старі шляхетсько-шовіністичні конценції керівників повстання: «...повстання 1863 р. за історичну Польщу не тільки на смерть підкосило кредит польського історичного патріотизму, що, власне, не біда, – але затримало надовго виконання найзаконніших вимог польської національності, а також встановлення політичної свободи і навіть найнеобхідніших соціальних реформ в усій Росії», – резюмував М. Драгоманов [43]. Лише частково для Царства Польського і західних губерній імперії це повстання мало певний позитив. Адже тут було здійснено радикальні аграрні реформи, які більшість польської шляхти вважала розбоям і навіть аграрною комуністичною революцією і пугачовщиною [44].

У цілому, оцінюючи систему гноблення народних мас в Україні польським панством, М. Драгоманов вважав, що саме через давню феодално-кріпосницьку ідеологію старої Польщі [45], яка зберігала жажливу кріпосницьку систему і процвітання шляхетської сваволі, і було втрачено в минулому державність Речі Посполитої. Глибока соціальна прірва між бідними і багатими, між владою і широкими суспільними верствами призвели до катастрофи. Навіть польські селяни 1846 р. під час повстання перебили чимало повсталих шляхтичів. Щоправда, М. Драгоманов тут не враховував позиції європейських держав – Пруссії та Росії, які часто втручались у

польські справи особливо після чотирьохлітнього сейму 1787 – 1791 рр., що проголосив буржуазні демократичні реформи в Польщі.

Тож впливає ще одна особливість світогляду М. Драгоманова: учений вважав, що суспільні зміни і політична свобода народу не пов'язані тільки з національною незалежністю. З цього приводу він зазначав, що «навіть свідомо національна незалежність без повної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії» [46]. На його думку, потрібна була серйозна праця на царині формування демократичної свідомості народів.

Крім того, наслідком невдалого польського повстання, вважав вчений, було і те що царський уряд надав селянам Правобережної України більші земельні наділи. Ця «імператорська революція» внесла розкол у лави польських демократів і консерваторів, а також у табір великоруських політичних сил [47].

Оглядаючи далі перебіг в Російській імперії наступних діянь суспільних кіл і політичних партій, М. Драгоманов поглибив свій висновок: єдиним виходом для нормалізації суспільного життя було утворення федерального співжиття народів. У цьому відношенні він оцінював погляди російського революціонера М. Бакуніна, який пропагував подібну ідею на міжнародному рівні, пропонуючи створити слов'янську секцію Інтернаціоналу. Хоча М. Драгоманов застерігав М. Бакуніна від теоретичної помилки: слов'янська секція вже була застарілою справою «з'єднання ідей панславізму 40-х років з ідеями Інтернаціоналу» [48] (тобто, з ідеями соціалізму).

У цілому ж М. Драгоманов не помилився в тому, що після придушення польського повстання царське самодержавство розпочне шалений наступ на національні й моральні засади народів південно-західних губерній імперії. Посилення централізації й адміністративно-бюрократичного тиску з особливою силою відчули українці. Один за одним з'явилися заборонні документи щодо друку українською мовою книжок, газет і журналів, вистав у театрах, української освіти. Російська мова стає єдиною дозволеною мовою навчання. Зросійщення прийшло і в польські землі, і на Прибалтику, і на Кавказ. Вихолощування національного духу призвело згодом до появи нового покоління молоді, частина якого захоплювалась модними соціалістичними ідеями, але бачила Російську державу «єдиною і неподільною», до того ж «єдинообразною», – писав М. Драгоманов.

Нові борці за краще майбутнє тепер уже не хотіли визнавати недержавні – плебейські національності та їхні визвольні рухи, говорили, що тільки вони є істинними інтернаціоналістами та народниками. Ідеологи нових народників, зазначав М. Драгоманов, «підсовують нам державу – аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і притому – національну ж...». Зрештою, цим вони підтримали монополію привілейованих офіційних народностей, які віднімають «у націй мужицьких саме їхню інтелігенцію, тобто, природних організаторів мас..., обертають таких псевдокосмополітів із противників «спільного ворога» в його союзників, несвідомих, а інколи так і свідомих» [49], – робить далекоглядний і пророчий висновок М. Драгоманов.

Продовжуючи аналізувати процес інтернаціоналізації чи денаціоналізації, який був притаманний і багатьом європейським народам – внаслідок відповідної «всеєвропейської державної політики» [50], – український мислитель водночас вважав, що подібне явище «поведе за собою, в перспективі, посилення інтеграційних процесів у політичній, економічній та соціальній сферах життя окремих народів і людства в цілому. Проте денаціоналізацію і асиміляцію можна спинити, захищаючи свою національну культуру, мову і самобутність, розвиваючи потенціал своєї нації на власному національному ґрунті, враховуючи розвиток погресивних надбань народів, зупиняючи деморалізацію, коли людина зрікається себе і свого народу заради матеріальної вигоди. Причому він закликав не воювати «з матеріальним і моральним

прогресом, з духом часу, а навпроти», використовувати його «на службу справі відродження народності» [51].

Думки вченого були, як свідчить подальший перебіг історичних подій, дуже вчасними й актуальними. Адже у 70-х рр. XIX ст. розпочинався новий період визвольних прагнень європейських народів, який захопив і терени Російської імперії, особливо її західний регіон, де національне питання поставало досить гостро у зв'язку з тим, що польський рух продовжував бути лідером у Європі, хоча набував уже нового соціалістичного забарвлення. Проте, питання автономій, планів федеративного устрою нові соціалістичні партії вже не висувають. Розв'язання національних проблем поляки як і раніше, пов'язували тільки з державно-національними засадами розвитку Польщі. Отже, настала нова епоха, виникли нові суспільні ідеї і партії, але залишалися невирішеними старі питання національної самобутності народів, їх територій, зокрема, на заході Російської імперії. Ці нерозв'язані проблеми 60-х рр. XIX ст. як естафета переходили до нового періоду визвольної боротьби – особливо на східноєвропейських теренах.

М. Драгоманов та його оточення, котре, як і він, схилилось до ідей європейського соціалізму, визначаючи цю особливість східноєвропейської історії, продовжували наполягати передусім на гаслах політичних свобод, які приведуть, на їхню думку, до встановлення національної незалежності. Вчений і далі обстоював гасло: українці мають боротися за свою політичну незалежність, бо чужі держави, що володіють Україною, відняли у мас народу їхній мозок, освічені класи, не тільки експлуататорів, але і справжню інтелігенцію, школу, науку, мистецтво, – наголошує він. – Бачачи, як народ український терпить потрійний гніт в Російській імперії, українські соціалісти не могли... ігнорувати політичні форми життя». У такому ж становищі, за М. Драгомановим, перебували й поляки. Але головну проблему їхньої боротьби за перетворення суспільства на нових засадах він вважав у тому, щоб «проява польського патріотизму знову не зіпсувала справи».

І все ж головний висновок ученого не виходив за межі попередньої його концепції: відновлення незалежності Польщі в межах 1772 р. «може бути тільки шкідливим для свободи і поляків, і всіх інших народів, підвладних російській деспотії... Може йти мова про незалежність Польщі етнографічної... Краї, що перебувають за кордонами етнографічної Польщі, мають дістати свою автономію, і польське питання в цих краях може бути тільки питанням про права польських осіб і громад або, місцями, общин, колоній» [52].

Щодо власне самої Польщі, то на думку М. Драгоманова, їм було б вигіднішим не відділення від Дніпровського басейну, а «шлях федерації», (таке вирішення питання підказували історичні умови існування величезної Російської імперії, яка, вважав вчений, ніколи не згодиться добровільно на державне відокремлення від неї Польщі). Кінець XIX ст. ще не віщував катастроф революцій і розвалу імперій, які вже в наступному столітті внесли суттєві корективи в історію Європи. Отже, в тих історичних обставинах вироблена М. Драгомановим стратегія політичних міжнародних відносин мала досить реальний вигляд.

У цілому ж, оцінки М. Драгомановим стану та перспектив українсько-польських відносин, блискучий аналіз домінуючих тоді політичних концепцій змушують і наших сучасників прислухатися до деяких його аргументів, використовувати спадщину великого українського мислителя та ідеолога новітнього визвольного руху, який застерігав політичних діячів від захоплення революційною фразеологією і справді виводив суспільно-політичну думку із тенет хаосу і блукань. Завдяки його пошукам історичних перспектив у новітні часи створювався модерний український визвольний рух, який був, за визначеннями сучасних дослідників, національним за ґрунтом і формами діяльності і, переважно, європейським за змістом і цілями політичної

боротьби [53]. Це відповідало «потребі формування новочасної української нації: єдиної політично організованої, культурної та освіченої» [54].

Водночас М. Драгоманов виступив і як теоретик загальноєвропейського масштабу, що показав значення малих народів і націй у розвитку визвольної боротьби. Один із чільних діячів західноєвропейського соціалістичного руху другої половини XIX ст. Е. Бернштейн писав, що в середовищі європейських соціалістів того часу були такі діячі, які цілком серйозно вважали за необхідне, щоб малочисленні народи і нації зливалися з великими націями. Лассаль, наприклад, вважав, що право малих народів «лежить скоріше в тім, щоб асимілюватись з тими (т.б. – великими націями – авт.) і розвиватися під їхнім впливом». Тому національна ідея М. Драгоманова, – зазначав Бернштейн, – викладена ним і в європейських часописах, була відкриттям для західноєвропейської публіки [55].

Політичні концепції М. Драгоманова і, особливо, національна ідея в її трактуванні в цілому, відокремили цілу епоху і у російському визвольному русі, та найбільше в Україні Наддніпрянській і Галичині. Про це писав уже згодом Іван Франко: «Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці писань і упімнень, і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростилих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації» [56].

Отже, відносини українців, поляків і росіян М. Драгоманов розглядав крізь призму федеративної концепції, яка була однією з форм у пошуках самостійного існування українського народу. Вона базувалась спочатку на засадах східнослов'янської федерації національних держав, а згодом – на повній самостійності вільної спілки «громад по всій Україні» [57]. Він багато разів підкреслював значення нації в соціальному і культурному житті людства, вважаючи її найвищою формою цивілізаційного розвитку. Право нації і право особи в його трактуванні були тісно пов'язані і взаємозалежні між собою. Саме тому він «чітко визначив пріоритетність боротьби за реальні національні інтереси перед загальними теоретичними спекуляціями з приводу слов'янської взаємності», – стверджує один із сучасних дослідників, вказуючи на еволюцію слов'янсько-федеративних поглядів М. Драгоманова [58].

На тлі історичних подій початку 60-х рр. XIX ст. і взаємовідносин поляків, росіян та українців та інших народів М. Драгоманов розглядав і можливість сепаратистського шляху розвитку української нації, про який дедалі частіше заявляли деякі українські діячі. Однак цей шлях для України він вважав практично нереальним через слабкість української національної еліти та рівня політично-державницької свідомості мас. Тому ставився до цієї ідеї, як зазначалося, досить скептично і навіть негативно. М. Драгоманов писав, що самих тільки національних ідей «на довгу пишу народові не хвата», до них потрібно ще додати «політичний і соціальний ґрунт». Тому протягом усього життя стверджував принцип: «космополітизм (інтернаціоналізм – авт.) в ідеях і цілях, націоналізм в ґрунті і формах культурної праці» [59].

Відповідаючи на закиди деяких українських діячів у тому, що він «нападав» на справжній, правдивий український націоналізм, називаючи його «сепаратизмом», М. Драгоманов доводив, що він, власне, нападав «тільки на розмови про те, щоб виділити російську Україну в осібну від Росії державу. Тільки ж я, власне, навіть і на цей сепаратизм ніколи не «нападав» принципіально. В принципі не тільки всяка нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка С. Маріно... то чому б не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?!» [60]. І далі: «Коли я виступав проти розмов про український сепаратизм, то, власне, вказуючи, що це пусті розмови, котрі не мають під собою ніякого ґрунту...». Далі вчений твердить, що без політичної самостійності чи автономії не може бути і автономії національної, – «...не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу

повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії...» [61]. Така форма державної самостійності, твердив М. Драгоманов, враховуючи тогочасні історичні реалії, придатна й для інших недержавних націй, в т. ч. й для поляків, бо «сепаратизм державний» у них «також мало має надій вигоріти, як і на Україні» [62].

Відомий дослідник І. Лисяк-Рудницький, резюмуючи позицію М. Драгоманова щодо неприйняття ним ідеї сепаратизму для українського народу, в ту історичну епоху, слушно зазначав, що його ідеї «об'єктивно віддзеркалювали тодішню політичну дійсність». «Якщо самостійницька політика була тоді не під силу полякам, що напевне стояли на вищому щаблі національного розвитку, ніж українці, та посідали свіжі й міцні державницькі традиції, – то тим менше була така політика можлива для українців» [63].

Таким чином, М. Драгоманов зумів досить точно оцінити національні відносини українців зі своїми східними і західними сусідами. Тим самим він сприяв правильному визначенню найважливішого завдання в суспільно-політичній думці України: вироблення національної самосвідомості і політичної культури на засадах синтезу національних традицій, культури і вселюдських досягнень у розвитку ідеї соціальної рівності, політичних свобод для особи, суспільства і націй. Як слушно підкреслюють дослідники, він вірив, що національність є необхідним будівельним каменем усього людства. Історія підтвердила, що цим шляхом ішла європейська цивілізація, яка розвивала нову національну теорію. В основу її була покладена доктрина про те, як говорить один із найновітніших зарубіжних дослідників Джон А. Армстронг, «що особи відмінної культури повинні утворити незалежну державу» [64]. Українська суспільна думка ішла цим шляхом. Теоретичну основу її заклали історичні праці М. Костомарова, а Т. Шевченко – «найбільший український літератор, дав поетичний вираз національним устремлінням» [65]. М. Драгоманов у новітній період історії оформив цю концепцію в модерну теорію співдружності народів при збереженні незалежності їхнього політичного життя.

Не випадково він був визнаний у європейському суспільному й політичному русі як видатний теоретик з національного питання, до слова якого дослухалися політичні діячі багатьох європейських країн. А для України Наддніпрянської і Галицької він став тим теоретиком, який створював ґрунт для розгортання спільної діяльності їхніх політичних партій у вирішенні, зокрема, національного питання.

На нашу думку, федералістичні ідеї М. Драгоманова справили великий вплив і на багатьох діячів визвольного руху в Україні в добу Центральної Ради, яка дотримувалася концепції автономності України у складі федеративної Російської держави як спосіб здобуття своєї політичної незалежності. Але Росія пішла іншим шляхом. Національна програма М. Драгоманова не знайшла тоді своєї реалізації. Хіба що в новітнішу епоху створюються умови для втілення його ідей при перетворенні сучасного Європейського Союзу в новітню Європейську федерацію на ґрунті національних держав. Отже, національні ідеї М. Драгоманова залишаються актуальними на широких просторах європейської історії. Зокрема, вони певною мірою, сприятимуть створенню теоретичної бази для подальшого формування партнерства в стосунках із сусідами на заході і сході Української держави, враховуючи уроки минулого та долаючи стереотипи історичних помилок.

1. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. I. – С. 466.
2. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2. – С. 3.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 243.

4. Пыпин А.Н. История этнографии. – СПб., 1892. – Т. III: Этнография малорусская – С. 1.
5. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великороссийская демократия // Собрание политических сочинений. – Paris, 1905 – Т. I – II. – С. 7 – 8.
6. Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895). Ёго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. – Львів, 1896. – С. 86.
7. Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 30.
8. Там само. – С. 31.
9. Там само. – С. 32.
10. Там само. -- С. 33 – 34.
11. Там само. -- С. 37.
12. Там само. – С. 40.
13. Там само. – С. 38 – 39.
14. Там само. – С. 47.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само. -- С. 56.
18. Там само. -- С. 58.
19. Там само. – С. 112.
20. Там само – С. 169.
21. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – С. 538 – 539.
22. Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 59.
23. Герцен А.И. Собрание политических сочинений в 30-ти томах. – М., 1957. – Т. XIV. – С. 22.
24. Драгоманов М. П. Историческая Польша... – С. 65.
25. Там само. – С. 66.
26. Там само.
27. Там само. – С. 67.
28. Там само. – С. 69.
29. Там само. – С. 73.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само. – С. 74.
33. Там само. – С. 77 – 78.
34. Там само. – С. 100.
35. Там само. – С. 102.
36. Там само. – С. 112.
37. Іванова Р.П. М.П. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України II пол. XIX ст. – К., 1970. – С. 24.
38. Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 115.
39. Драгоманов М. Українське письменство 1866 – 1873 років // ЛНВ. – Т. XX. – С. 202.
40. Драгоманов М. Чистое дело требует чистых средств // Собрание политических сочинений – Т. II. – Paris, 1905. – С. 30.
41. Драгоманов М. П. Историческая Польша... – С. 116.
42. Там само. – С. 117.
43. Там само. – С. 118.
44. Там само. – С. 119.
45. Смолій В.А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
46. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. – Т. II. – С. 442.
47. Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 121.
48. Там само. – С. 133.

49. Там само. – С. 145 – 146.
50. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. – К., 1991. – С. 533.
51. Драгоманов М.П. Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. – СПб, 1875. – Т. VIII. – С. 732 – 733.
52. Драгоманов М.П. Историческая Польша... – С. 193, 253 – 254.
53. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 317.
54. Там само.
55. Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського // М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – С. 154 – 155.
56. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. – Львів, 1908 – С. III – IV.
57. Драгоманов М., Павлик М., Подолинський С. Програма // Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т. I. – С. 148.
58. Круглашов А. Вказана праця. – С. 290.
59. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. – С. 454.
60. Там само. – С. 471.
61. Там само. – С. 471 – 472.
62. Там само.
63. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Історичні есе. – Т. I. – С. 343; його ж. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – С. 36.
64. Армстронг Джон А. Український націоналізм. Виникнення націоналізму // Зустрічі. Політична думка. – 1991 / 2. – С. 111.
65. Там само.

Іван Глизь
(м. Київ)

ІДЕЯ САМОВРЯДУВАННЯ У ТВОРЧОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

Дається аналіз поглядів М.П. Драгоманова на місцеве самоврядування, як головну умову поступального розвитку суспільства, та особливості його застосування в українських умовах.

Анализируются взгляды М.П. Драгоманова на местное самоуправление, как главное условие эволюционного развития общества, и особенности его внедрения в украинских условиях.

М. Драгоманов мав прагматичний погляд на історичний досвід України. Він був проти того, щоб Україну представляли як географічне поняття, без реальної історії, без розуміння того цивілізаційного процесу, який починався в Україні у Наддніпрянщині, що не могло і не може не проявлятися, зокрема, в історичній пам'яті поколінь. Він вважав, що Україна не була раніше, як і за його життя, глухою провінцією Росії, хоча й намагалися зробити її такою. Пояснював це тим, що її історична пам'ять була наполовину власною, з особливою традицією державотворення, а друга частина історичного досвіду також не російська і не польська, а європейська. Остання риса суспільного розвитку до того ж характерна не тільки для України, а й для Росії, адже Україна для неї була «провідником європейського впливу взагалі, який ішов із Польщі не тільки в Україну, але й в